

PhD-értekezés tézisei

Huszár Linda

FILM NOIR: AZ ÁTMENET ALAKZATA

Témavezető: dr. Füzi Izabella

SZTE Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Elmélet és Interpretáció Alprogram

2019

I. A DOLGOZAT KIINDULÓ FELTEVÉSE

A film noir szakirodalmának, függetlenül a vizsgálat szempontjától, közös nevezője a noir definíciós nehézségeinek taglalása. A téma kutatása azzal szembesít, hogy induljunk el akár film- vagy intézménytörténeti, műfaji, narratológiai vagy mediális irányban, hamarosan a noir mozgékony, átmeneti alakzatának felismeréséhez jutunk. A noir teoretikusainak jelentős része ezt problémaként érzékeli, sőt frusztrációként éli meg, s ennek kezelésére folyamatosan ismételi egyes állításokat anélkül, hogy mérlegre tenné őket. Emiatt a noir, figyelmeztetnek a recepció kritikus hangjai, egyfajta „cinefil ready-made”-dé merevedik (Marc Vernet), története pedig a hamisság iskolapéldája lesz (Thomas Elsaesser).

A film noir problémás identitására tézisémet szerint azonban – az ismétlésbe menekülés vagy a formátlan káosztól való teoretikusi félelem reakciói helyett – tekinthetünk táptalajként is. James Naremore a noir fogalmának megképzéséhez egy hálózati modellt javasol, amelyben folyamatosan változó metaforikus, metonimikus és asszociatív kapcsolati hálók alakítják a megértést, s ez a network elképzelés a noir „belső” dinamikája mellett (nincs centruma, számos kombináció előadhatja) „külső” kapcsolataira is jól érvényesíthető. Akár a műfajok kapcsolatrendszerében, transznacionalitásában vagy éppen az átmenet létmódjában megragadható filmtörténeti pozíciójában vizsgáljuk, megközelítésemben a film noir alapvetően egy mozgékony alakzatként fogható fel.

II. A DOLGOZAT TÉZISEI, FEJEZETEI

A disszertáció alap gondolata, hogy – előnyt kovácsolva a nehézségből – a film noir „diszkurzív konstrukcióját” (James Naremore) az átmenetiség metaforikus ernyője alatt vizsgálja. Ez a törekvés egyfelől felszínre hozza, miért kifejezetten alkalmas eszköz a noir filmtörténeti és -elméleti kategóriák kimozdítására, másfelől a noir jelenségének megértéséhez is közelebb visz, legyen szó filmtörténeti helyéről, korpuszáról (I. és II. fejezet), mediális sajátosságairól, narratológiai eszközeiről (III. és IV. fejezet) vagy transzkulturalitásának aspektusairól (V. fejezet). Módszerem a látszólag kettős perspektíva (a noir „kifelé” irányuló kritikai potenciálja, illetve „belső” instabilitása) egyidejű fenntartása, a noir kimozdító erejét pedig gyakorlati példákon, filmelemzések során hozom felszínre. Noha szempontrendszerük minden témakört áthat, a dolgozat tehát nem vállalkozik átfogó műfajelméleti, modernitáskritikai vagy metahisztóriai vizsgálatra, kiemelten a film noir „átmeneti” működésmódjaira koncentrál.

Az I. fejezet egy történet-elméleti-befogadástörténeti felvezetés keretében villantja fel azokat a problematikus területeket, amelyeket a dolgozat további részei szoros elemzéseken keresztül fejtenek ki. A film noir skizoid természete már zavaros keletkezéstörténetében is kódolva van. Részben ennek tudható be, hogy míg a filmelméletben és -történetben befutott karrierje egy nehezen besorolható, laza identitású figurát rajzol ki, addig filmkészítői oldalról s a közönség számára eltéveszthetetlen brandként működik. A bevezető fejezetben éppen azért vállalkozom a fogalom alakulás- és kritikátörténetének lekövetésére, hogy a tézisem szerint a noirt alapvetően meghatározó identitásproblémát átfogó keretként éppúgy felmutassam, mint azt a konkrét filmelemzések során tematikusan is teszem. A noirral kapcsolatos definíciós problémák ugyanakkor túl is mutatnak rajta. James Naremore egyenesen a definiálhatóság allegóriájaként ír a noirról, J. P. Telotte pedig a műfajelmélet kritikai dimenzióját olvassa ki a film noir természetére vonatkozó állításokból. Ezt az aspektust elsősorban a II. fejezet tematizálja, összeolvasva azt a noir társadalomkritikai vetületével.

A külső keretek megpogtatása mellett számos, a noirral kapcsolatos alaptételt is érdemes kritikusan szemlélnünk (ahogyan erre Marc Vernet vagy Thomas Elsaesser is rámutat), s éppen a noirral kapcsolatos, az ismétlés büvkörében élő „tények” revíziója lehet a további kutatás egyik meghatározó feladata, amely irányvonalat e dolgozat is a képvisel. A bevett állítások kimozdítása, egy-egy „külső” viszonyítási pont segíthet a noirklisék újragondolásában: lásd az első film noir vagy az európai noir kérdéseit rendhagyó módon tárgyaló II. és V. fejezetet. A noirkutatás nehézségeit, anomáliáit nem a már közhelyesült fogódzók ismételtetésével kell megpróbálnunk elnyomni; s miért ne lehetne a noir „személyiségzavaros” identitása a történeti, elméleti kutatómunkát s a filmek elemzését megtermékenyítő alap gondolat? Ennek kísérlete az 1941-es *I Wake Up Screaming* című filmnek a noir periodizációját kimozdító s a műfaji határokra rákérdező elemzése (II. fejezet), amellyel *A máltai sólyom* születésmítoszáat érvénytelenítem, miközben a műfaji regiszterek ütköztetésével a noir dupla fenekű modernitáskritikáját is felszínre hozom.

A köztesség vetületeként tehát előkerül a film noir és a modern(itás) kapcsolatának kérdése is, amely szorosan kapcsolódik a noir átmeneti létmódjához. A film noir átmenetisége egyszerre elemezhető filmtörténeti jelenségként (köztes stádium a klasszikus és modern film között), az amerikai és európai filmipar és kritika kölcsönviszonyában (európai gyökerek és a klasszikus amerikai film noir utóélete), de abban a szélesebb kontextusban is, amely a modernitás világnézeti, kortörténeti váltásának mozgóképi leképezéseként azonosítja a noir filmeket. A műfajiság kérdéséhez hasonlóan ez a keret is visszatérő kontextussal szolgál az elemzések során.

Sokkal közvetlenebb módon azonban egy narratológiai csapás is ebbe az irányba vezet. A film noir elbeszéléstechnikája ugyanis egy olyan új, saját vívmány, amelyet a szakirodalom bizonyos képviselői a megszokott narratív minták elvetéseként, a klasszikus elbeszélés feloldásaként és a modernizmusba való átmenetként értelmeznek. Jean-Pierre Telotte, Kovács András Bálint, Marc Vernet és Jean-Pierre Esquenazi modelljei alapján arra mutatok rá, miben áll a film noir narratív átmenetisége, miért reked a klasszikus és a modern film senkiföldjén: ugyan behatol a psziché irracionális területére, eljátszik a szubjektivitás elbizonytalanító térnyerésével, mégis minden erejével azon van, hogy végül, akár főszereplőinek élete árán, visszaállítsa a klasszikus hollywoodi narratíva megnyugtató egyértelműségét és világos viszonyait.

Úgy tűnik, ez az egységbe kényszerített dualitás alapozza meg és irányítja a noirnarratívát, s egyben fontos elbeszéléstechnikai jegyei, a flashback és a voice-over gyakori használatát is magyarázza. A flashback és a voice-over kombinációja egyszerre hordozója a szubjektivitásnak, beiktatva egy olyan narrátor szűrőjét, aki gyakran éppen az így közbeékeltség távolság segítségével próbálja visszanyerni az irányítást, vagy legalábbis értelmet igyekszik adni a megélések még számára is követhetetlen cselekménynek, ugyanakkor ékes bizonyítéka a klasszikus hollywoodi narratíva megtörésének s a modern filmi elbeszélés felé történő elmozdulásnak. Ha a közvetítő csatorna szempontjából közelítjük meg a többnyire a belső monológ és a kommentár vegyületeként megjelenő, cseppet sem kívülálló vagy objektív pozíciójú noirféle flashbacknarrációt, azt látjuk, hogy a szó és a kép közötti feszültség éleződik ki: a narráló szereplő autoritásra való makacs törekvése és képtelensége miatt darabolódik szét a vizuális és verbális réteg klasszikus egysége.

Az átmenet, a hasadás ezen figuráit a III. fejezet a látszat fogalma mentén, látvány és narratíva elméleti keretében (Scott Bukatman) vizsgálja három klasszikus hollywoodi noirban (*Nő az ablak mögött*, *Valakit megöltek*, *A sanghaji asszony*). A példákban a narrátorhang eszközeinek elemzésével azt a jelenséget mutatom be, ahogyan a verbális narráció a nőben emblematikus alakot öltő vizualitás feletti hatalomra tör, hogy elhárítsa egy többszintű, az értelmezésnek esetleg ellenálló heterogén filmtípus létrejöttét. Ezt a véleményem szerint médiumspecifikus feszültséget a modern film már nem konfliktusként éli meg, hanem az önkifejezés eszközeként használja fel, alternatív elbeszélési irányokat dolgozva ki és elszabadítva a képben rejlő erőket (álom, képzelet, szubjektivitás).

A IV. fejezet Branigan narratív modelljéből kiindulva a flashbacknek és a fokalizációnak a szórakoztatóipar keretei közt megvalósuló, a noirra jellemzően egyszerre konform és szubverzív használatát teszi boncaszitalra. A *Megszállott* (Possessed. Curtis

Bernhardt, 1947) elsősorban a felépítmény közepének csuszamlására lesz példa a diegetikus, szereplői és fokalizációs narratív szintek határainak és funkcióinak összemosásával, még hozzá a klasszikus hollywoodi elbeszélés struktúráján belül. A film narratív szinteket keverő (a történet szerint az örület számlájára írható) határhelyzetei az átmenet szürke zónáját villantják fel, beindítva múlt és jelen zavaros összekapcsolódását. A Manfred Jahn által leírt egyidejű narráció félig narratív területe az átmenetiség újabb alakzata, amelyben maga az elbeszéléstechnika képes a noir múlttal és emlékezettel kapcsolatos szorongástatematikájának megtestesítésére.

Ahogy azt a narráció vizsgálata is felmutatja, a noir egyik központi témája a múlt lezáratlansága, lezárhatatlansága, a körkörös struktúrák fenyegető betörése, a szubjektivitás tényerése. A dolgozat utolsó részében ezt a tételt interkulturális aspektusból vizsgálom a film noir történetileg kódolt transznacionalitására koncentrálni. Habár a közvélekedésben vérbeli hollywoodi műfajnak/stílusnak számít (Alain Silver), a film noir európaisága két szempontból is vizsgálható: egyrészt a fogalom keletkezéstörténete és a műfaj európai gyökerei, másrészt a klasszikus amerikai noir európai áthallásai felől. Dolgozatomban amellet érvelek, hogy az előbbi csoport (a francia névadás és a lírai realizmussal való rokonítás, illetve a főként a német expresszionizmusra kihegyezett emigránsérv) közös jellemzője, hogy mindannyian a film noir kultuszát támogató, a befogadás számára lényeges metanarratívák, amelyek általánosító ismételtetésében az „európaiság” mint külső vonatkoztatási rendszer valójában megőrzi a maga diszkrét, jól elhatárolható identitását. A tényleges kulturális átjárhatóság (vagy éppen a párhuzamos, egymástól független folyamatok) és az azzal járó noirspezifikus problémák kitapintásához a filmipar sajátos nemzetközi szakmai közegén belül megélt egyéni pályáívek vizsgálata vezethet (Andrew Spicer, Thomas Elsaesser). Peter Lorre pedig azért lehet kiváltképp szimptomatikus figura, mert egyfelől nemzetközi színészi pályája során gyakran noirszereplőként jeleníti meg a fejezet fókuszában álló kulturális többrétegűséget, meghasonlottságot (ennek esettanulmánya lesz a *The Face Behind the Mask* című hollywoodi noir), másfelől *Der Verlorene* című, saját rendezésű német noirja lehetőséget ad a film noir egy európai változatának elemzésére (Sarah Thomas és Tim Bergfelder munkáira támaszkodva).

III. A DOLGOZAT CÉLKITŰZÉSEI, EREDMÉNYEI

A disszertáció elsődleges célja az átkeretezés, a film noir kiemelése sztereotipikus témakörökből, ismert noirproblematikák más nézőpontú vizsgálata az átmenetiség hívószavának zászlóra tűzésével. A megalapozást követően az egyes fejezetek erre

vállalkoznak a születésmítosz és a korpusz kísérleti imaginárius rekonstrukciójával; a femme fatale és a verbális narráció mediális vizsgálatával a látszat fogalmán keresztül; a noirflashback és a fokalizáció megfigyelésével, amint egy kognitív narratív modellt erodál; az európai-hollywoodi viszonyrendszer mint noirinterpretációs eszköz bevetésével.

Ezenfelül a noir alkalmas eszköz különböző filmtörténeti és -elméleti problémák élveboncolására (korszakolhatóság; műfajiság; az elbeszélés szintjei; transznacionalitás), így a dolgozat törekszik a noir kritikai erejének felmutatására, egyben a magyar nyelven elérhető kisszámú forrásmunka kompenzálásához a nemzetközi kutatás, szakirodalom tételeinek honosítására is. A noirban rejlő oktatási és kutatási potenciál kidomborításához járul hozzá a szoros elemzések elvégzése részben klasszikus, erősen kanonizált, részben kifejezetten kevésbé ismert és határhelyzetű filmekben, lehetőleg polemikus, további szakmai diskurzust kiváltani képes megközelítésekben.

IV. A TÉMÁHOZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓK

1. Huszár Linda: *Megszállott*. Flashback, fokalizáció, film noir. *Apertúra*, 2017. tavasz. URL: <http://uj.apertura.hu/2017/tavasz/huszar-megszallott-flashback-fokalizacio-film-noir/>
2. Huszár Linda: A film noir ébredése? I Wake Up Screaming (1941). *Filmszem*, 6/1. 6–27.
3. Huszár Linda: Elkeveredett hősök – az eltévedt lovag és a pszichopata westernhős, *Apertúra Magazin*, 2014, <http://magazin.apertura.hu/film/elkeveredett-hosok-az-eltevedt-lovag-es-a-pszichopata-westernhos/3149/> (2019. 10. 29.)
4. Huszár Linda: Film noir és modern(itás): A látszat működése: látvány és narratíva. In *Összkep szavakban*. Szerk. Farkas György. Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2014. 108–123.
5. Huszár Linda: The Pleasure of Appearances: Image and Narration in Film Noir. In *The Pleasures of the Spectacle: Essays from the Third Annual London Film and Media Conference*. Szerk. Phillip, Drummond. London, The London Symposium, 2014. 324–333.
6. Huszár Linda: Film noir. A filmtörténet kétes figurája. *Apertúra*, 2013. nyár. URL: <http://uj.apertura.hu/2013/nyar/huszar-film-noir-a-filmtortenet-keses-figuraja/>
7. Az *Apertúra* folyóirat két tematikus számának szerkesztése:
 - 2013/nyár, VIII. évfolyam, 4. szám – *Film noir, társadalom, modernitás*
 - 2019/nyár, XIV. évfolyam, 4. szám – *Európai film noir* (megjelenés alatt)

V. KAPCSOLÓDÓ KONFERENCIA-ELŐADÁSOK

1. 2013. május 21–24. Storytelling: Global Reflections on Narrative (Inter-Disciplinary.Net), Prága
Image and Narration in Film Noir
2. 2013. június 27–29. Film and Media 2013, The Pleasures of the Spectacle, London
The Pleasure of Appearances
3. 2013. november 23. I. Összkép Doktorandusz Konferencia, Budapest
Film noir és modern(itás). A látszat működése
4. 2014. március 21. Tavaszi Szél Doktorandusz Konferencia, Debrecen
Flashback a film noirban
5. 2014. május 8. Thinking Reality and Time through Film, Lisszabon
Film noir flash-back: the symptom of an epistemological crisis
6. 2018. május 4. Tavaszi Szél Doktorandusz Konferencia, Győr
Magyar film noir?
7. 2018. március 10. Mirror, Mirror: Perceptions, Deceptions, and Reflections in Time, London
Blank Mirrors. Surface and Depth in Film Noir Iconography
8. 2018. április 25. Szegedi Bölcsész Fesztivál, ÚNKP-nyertesek előadásai
Európai film noir